

Antonina ŻABA¹
Michał MARCHACZ²

WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI EKSPLOATACJI ZABYTKOWYCH KOŚCIOŁÓW W PĘTLI GLIWICKIEJ SZLAKU ARCHITEKTURY DREWNIANEJ W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

Przedmiotem niniejszego opracowania jest opis grupy zabytkowych, drewnianych kościołów, zlokalizowanych na drogowej trasie turystycznej, zwanej Pętlą Gliwicką Szlaku Architektury Drewnianej w województwie śląskim. w aspekcie ich eksploatacji. Pętla dzieli się na dwie mniejsze – północną i południową. W części północnej znalazły się obiekty, które w tym miejscu stały od stuleci i to ich dotyczy artykuł (wyjątek stanowi kościół w Gliwicach). Część północna Pętli Gliwickiej obejmuje tereny historycznie przynależne do ziemi toszecko-gliwickiej.

Celem opracowania jest przedstawienie wyników wstępnych badań procesu eksploatacji wyżej wymienionych kościołów prowadzonych w roku akademickim 2014-15 przez pracowników i studentów specjalności Budowlano-Architektonicznej Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach.

Zakres niniejszego opracowania obejmuje jedynie wybrane fragmenty badań dotyczących historii eksploatacji i nielicznych elementów jej planowania.

Eksploatacja rozumiana jako złożony proces obejmujący: użytkowanie, zasilanie, utrzymanie i zarządzanie jest jedną z faz istnienia obiektu budowlanego. Powszechnie uważa się, że inżyniera budowlanego bezpośrednio dotyczą wyłącznie zagadnienia związane z utrzymaniem, czyli zachowywaniem obiektów budowlanych w dobrym stanie technicznym i estetycznym. Zdaniem autorów artykułu tak nie jest. Zrozumienie złożoności procesu eksploatacji, a przede wszystkim potrzeb przeszłego użytkownika obiektu budowlanego oraz sposobów ich zaspakajania, jest kluczem do poprawnego zaprojektowania obiektu budowlanego. To z kolei przekłada się na większą satysfakcję użytkownika, niższe koszty zasilania i utrzymania oraz łatwiejsze gospodarowanie obiektem w ramach zarządzania nim.

Słowa kluczowe: użytkowanie budynku, zasilanie budynku, utrzymywanie budynku, kościół drewniany, Śląsk

¹ Autor do korespondencji / corresponding author: Antonina Żaba, Politechnika Śląska, Katedra Budownictwa Ogólnego i Fizyki Budowli, ul. Akademicka 5, 44-100 Gliwice; tel. 322371567; antonina.zaba@polsl.pl

² Michał Marchacz, Politechnika Śląska, Katedra Budownictwa Ogólnego i Fizyki Budowli, ul. Akademicka 5, 44-100 Gliwice; tel. 322371567; michal.marchacz@polsl.pl

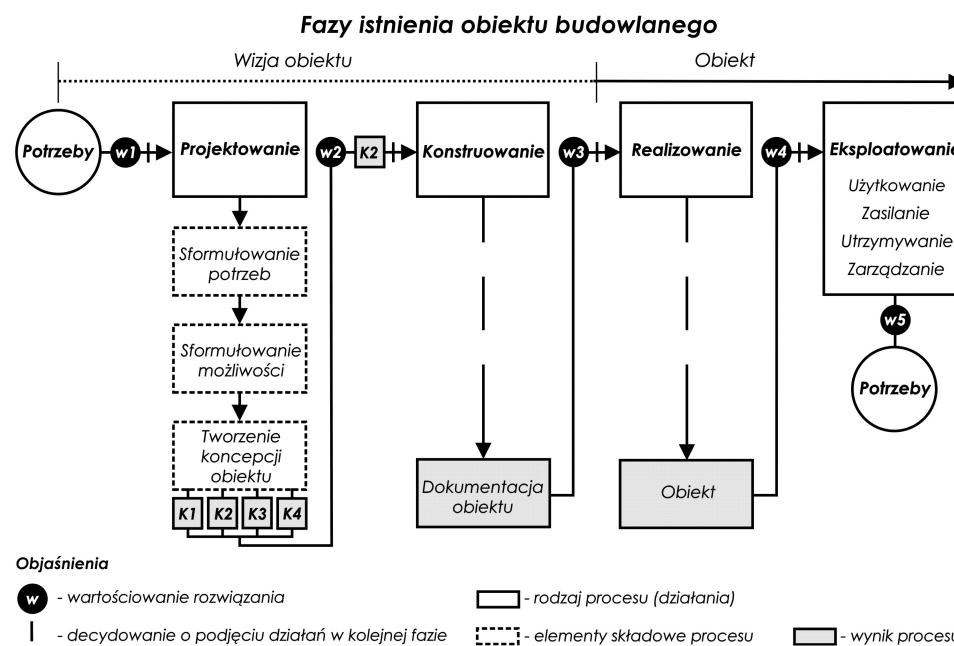
1. Wprowadzenie

Eksploatacja, w rozumieniu gwałtownie rozwijającej się dyscypliny naukowej, eksploatyki, jest złożonym procesem techniczno-ekonomicznym, który składa się z procesów: użytkowania, zasilania, obsługiwanie i zarządzania przedmiotem eksploatacji. Teoria eksploatacji zakłada, że powinniśmy myśleć o eksploatacji w kontekście środowiska, w którym żyjemy. Dokonując uogólnienia teorii eksploatyki możemy powiedzieć, że wszystko co istnieje (przedmiot, pojęcie) posiada potencjał eksploatacyjny, czyli możliwość wykorzystania dla zaspokojenia potrzeb użytkownika i pozyskania dóbr (niekoniecznie materialnych, np. satysfakcji). Podjęcie działań dla wykorzystania tego potencjału to jego eksploatacja. Sprawność eksploatacji jest różna dla różnych przedmiotów eksploatacji.

Prekursor polskiej eksploatyki Janusz Dietrych (1907-2001) w swoich pracach, pisał o specyfice budownictwa jako dyscypliny nauki i techniki, którą charakteryzuje odmienne od pozostałych dyscyplin technicznych nazewnictwo. Uwaga ta dotyczyła nazw stosowanych dla określenia podstawowych procesów identyfikowanych z fazami istnienia, czy też życia środka technicznego, jakim jest m.in. obiekt budowlany. Być może to jedna z przyczyn, dla których „budowlańcy” nie zaakceptowali powszechnie przyjętych, w innych dyscyplinach, nazw faz istnienia obiektów (środków technicznych) podzielonych na: projektowanie, konstruowanie, wytwarzanie i eksploatację. Zdaniem autorów artykułu, przyjęcie schematu zaproponowanego przez Dietrycha [1], a później wielokrotnie cytowanego i uzupełnianego [2; 3], może być pomocne w zakresie opisu obiektów istniejących i projektowanych, czyli eksploatowanych i projektowanych z myślą o przyszłej eksploatacji.

Niżej zaproponowano schemat, opisujący fazy istnienia obiektu budowlanego. Niektóre terminy stosowane w literaturze związanej z eksploatacją zastąpiono stosowanymi powszechnie w budownictwie: „wytwarzanie” zastąpiono „realizowaniem”, a „obsługiwanie” „utrzymaniem” (w części dotyczącej substancji budowlanej). Zamiany te wynikają z tradycji i nazewnictwa przyjętego w aktach prawnych związanych z budownictwem. W schemacie rozszerzono opis fazy „projektowanie”. Według teorii eksploatacji wynikiem projektowania są koncepcje rozwiązania problemu, jakim jest zaspokojenie potrzeb, które inicjują powstanie obiektu lub przekształcenia istniejącego. Po przeprowadzeniu wartościowania do kolejnego etapu wybierana jest jedna z koncepcji. Koncepcja ta jest opracowywana w postaci dokumentacji technicznej, w procesie konstruowania. Dokumentacja po przeprowadzonym wartościowaniu staje się podstawą do realizacji obiektu. Idea powiązania kolejnych faz istnienia obiektu z systemem wartościowania została zaproponowana przez Stanisława Legutko [3]. Ten sam autor proponuje rozszerzenie faz istnienia obiektu o likwidację. Autorzy artykułu proponują uznanie likwidacji za jedną z typowych potrzeb, która jest realizowana w procesie eksploatacji. W przypadku obiektów budowlanych,

zwłaszcza tych, które istnieją przez wiele lat, a czasem i stuleci, likwidacja części składowych jest przeprowadzana wielokrotnie. Całkowita likwidacja obiektu budowlanego jest procesem organizowanym przez zarządcę i to on ponosi jej koszty.

Rys. 1. Fazy istnienia obiektu budowlanego z rozszerzonym opisem fazy „Projektowanie” oraz wymienionymi elementami składowymi fazy „Ekspluataowanie”, opr. A. Żaba

Fig. 1. Phases of architectural object's existence with wider description of the “Design” phase and with pointed out elements of “Use” phase, A. Żaba

Autorzy chcą również zwrócić uwagę na to, że częściowe wyłączenie elementu składowego nie kończy procesu eksploatacji. Jeżeli częściowo wyłączymy obiekt z użytkowania, ograniczymy jego zasilanie, nie będziemy prowadzić remontów, obiekt nadal jest eksploatowany. Będzie eksploatowany niewłaściwie, a jego właściciel będzie ponosił konsekwencje takiego stanu.

2. O użytkowaniu kościołów PG SAD Śl (część północna)

Wykorzystując wyżej przedstawiony schemat w roku akad. 2014/15 gromadzono informacje na temat kościołów położonych na trasie Pętli Gliwickiej Szlaku Architektury Drewnianej w województwie śląskim, dalej określanej jako PG SAD Śl.

Tabela 1. Ogólna charakterystyka kościołów PG SAD Śl północ, opracowano na podstawie [4; 5]

Table 1. General characteristics of PG SAD Śl North, prepared according to [4; 5]

Lp.	Miejscowość	Pełniona funkcja / Wezwanie	Datowanie	
			Nawa i prezbiteria	Wieża
1.	Bojszów	k. cmentarny / Wszystkich Świętych	1506 r.	1545 r.
2.	Gliwice	k. parafialny / Wniebowzięcia NMP	1493 r.	1777 r.
3.	Gliwice Ostropa	k. filialny / św. Jerzego	lata 1667-68 pre- zbiterium murow.	1544 r.
4.	Księży Las	k. filialny / św. Michała Archanioła	koniec XV w.	---
5.	Paczyna	---	---	wolnostojąca XVI w.
6.	Poniszowice	k. parafialny / Narodzenia św. Jana Chrzciciela i Matki Boskiej Częstochowskiej	1499 r.	wolnostojąca 1520 r.
7.	Rachowice	k. parafialny / Trójcy Świętej	1668 r. prezbite- rium murow.	koniec XVIII w.
8.	Rudziniec	k. parafialny / św. Michał Archanioła	1657 r.	1853 r.
9.	Sierakowice	k. parafialny / św. Katarzyny Aleksandryjskiej	1675 r.	1675 r.
10.	Sieroty	k. parafialny / Wszystkich Świętych.	ok. 1700 r. prezb. mur. 1457 r.	ok. 1700 r.
11.	Smolnica	k. cmentarny / św. Bartłomieja	lata 1776-77	1776-77
12.	Szałsza	k. filialny / Narodzenia NMP	XVII w.	XVII w.
13.	Zacharzowice	k. cmentarny / św. Wawrzyńca	ok.1570 r.	1570 r.

Wśród trzynastu zabytkowych, drewnianych obiektów sakralnych ziemi to-szecko-gliwickiej (północnej części PG) dwanaście to kościoły. Jedenaście z nich wybudowano jako katolickie. Tylko jeden, w Smolnicy, zbudowano jako protestancki. Wszystkie na przełomie XVI i XVII wieku były użytkowane przez protestantów. Obecnie wszystkie kościoły użytkowane są jako katolickie.

Jeden kościół jest wyłączony z użytkowania. Jest to kościół zlokalizowany w Gliwicach Ostropie [7]. Użytkowania zaniechano w roku 1927, gdy oddano do użytku nowy kościół parafialny pw. Ducha Świętego. Na początku XXI wieku rozpoczęto proces rewaloryzacji obiektu. Forma przyszłego użytkowania obiektu nie została określona.

Wielokrotnie wyłączony z użytkowania był kościół pw. Wniebowzięcia NMP, który obecnie stoi w Gliwicach na terenie cmentarza nazywanego Francu-

skim i Starochozielskim. Kościół pochodzi z Zębówic koło Olesna. W roku 1925 wystawiono go na sprzedaż. Być może parafia, w której oddano do użytku nowy, monumentalny kościół w roku 1911, nie mogła czy też nie chciała ponosić kosztów eksploatacji starego obiektu. Gliwice zakupiły obiekt. W roku 1926 został on ustawiony na nowopowstającym cmentarzu Centralnym. Pełnił funkcje kościoła cmentarnego lub jak podają niektóre źródła kaplicy przedpogrzebowej i miejsca modlitwy przez około 50 lat. W latach 60. XX wieku władze kościelne planowały przekazanie obiektu jednej z nowo powstających parafii w Gliwicach. Nie doszło jednak do realizacji tych planów. Pod koniec lat 70. XX wieku, w związku ze złym stanem technicznym obiektu, podjęto decyzję o rozebraniu go i składowaniu. W roku 1989 kościół ustawiono w miejscu, w którym stoi obecnie. Dokładnie należałoby powiedzieć, że ustawiono obiekt o takich samych cechach geometrycznych (kształt i wielkość), gdyż oryginalne drewno zachowało się jedynie w zakrystii.

Wszystkim kościołom pierwotnie towarzyszyły cmentarze i tak jest do dzisiaj. Tylko cmentarz przy kościele w Ostropie wyłączono z użytkowania już na początku XX wieku. Na terenie cmentarza zaznaczona kopcem ziemnym i krzyżem jest jedna mogiła.

Prawdopodobnie wszystkie kościoły były pierwotnie ogrodzone. Obecnie w Ostropie ogrodzenie zachowało się w formie szczątkowej, a kilka kościołów ma ogrodzenia zrealizowane metodami gospodarczymi, bez uwzględnienia zabytkowego charakteru kościoła (np. w Księżym Lesie, Sierakowicach i Rudzińcu).

3. O zasilaniu kościołów PG SAD Śl (część północna)

Z historycznego punktu widzenia, kościoły były zasilane w wodę, powietrze wentylacyjne oraz oświetlenie dzienne i sztuczne (świece). Woda była przynoszona do lawaterzy, kropielnic (aspersorium), chrzcielnic oraz w celu utrzymania czystości. Zasilanie w powietrze wentylacyjne odbywało się przez nieuszczelności w konstrukcjach obiektów oraz otwory drzwiowe i niewielkie otwory okienne. W okresie gwałtownego rozwoju Górnego Śląska, wiele wsi sąsiadujących z dużymi ośrodkami miejskimi stawało się miejscami zamieszkania ludności napływowej. Żeby pomieścić nowych parafian trzeba było kościoły rozbudować lub przebudować. W przypadku przebudowy, polegającej na budowie lub rozbudowie empory muzycznej konieczne było zwielokrotnienie wymiany powietrza w obiekcie. W takiej sytuacji wykonywano otwory okienne w ścianach, nie respektując obecności na nich malowideł. Przykładem takiej ingerencji jest kościół w Ostropie, gdzie otwór okienny usytuowano powyżej chóru na pokrytej siedemnastowiecznymi polichromiami ścianie północnej. Być może podobnego zabiegu dokonano na przełomie XVIII i XIX w. w nawie kościoła w Rudzińcu. Trudno to jednak stwierdzić, gdyż stolarka okienna została wymieniona na nowocześniejszą w 2 poł. XX w.

Światło świec zastąpiono światłem elektrycznym. Nie udało się ustalić, kiedy doszło do wprowadzenia takiego zasilania. Można szacować, że nie mogło to się wydarzyć przed rokiem 1898, ponieważ w tym roku elektryzowano linie tramwajową między Gliwicami i Zabrzem.

Zasilanie w energię elektryczną pozwoliło na wyposażenie kościołów w systemy alarmowe, przeciwpożarowe i ciepłne. Jednak dokumentację w zakresie dwóch pierwszych objęte są klauzurą poufności.

4. O utrzymaniu kościołów PG SAD Śl (część północna)

Działania związane z utrzymaniem obiektów budowlanych są tą częścią eksploatacji, która osoby związane z budownictwem interesuje najbardziej. Obiekty istniejące są poddawane naprawom i remontom, to jeden z typowych obszarów ich działalności. Zwykle w obiektach zabytkowych, zwłaszcza wpisanych do Rejestru Zabytków, udział ten prowadzony jest pod okiem urzędów konserwatorskich. Jeżeli dosłownie rozumieć, że utrzymanie jest to zachowanie, tego co jest, w dobrym stanie technicznym i estetycznym, to powstaje pytanie o klasyfikację tych działań w obiekcie, które mają na celu zaspokojenie nowych potrzeb powstałych w czasie prowadzonej już eksploatacji obiektu, a wynikających, zdaniem autorów, z wartościowania tego procesu przez użytkowników i zarządców. Być może w sytuacji przebudów, rozbudów, nadbudów, różnych form i zakresów adaptacji, ale również prac polegających na usuwaniu z zabytków nawarstwień, należy podzielić eksploatację na etapy.

Wśród omawianych kościołów jeden został zrekonstruowany po pożarze. Jest to kościół w Szalszy. Stanowi on wyjątek. Inne kościoły ziemi toszeckogliwickiej po pożarach nie zostały odbudowane, mimo tego, że spora część substancji zabytkowej zachowała jak to miało miejsce w Łączy.

Kroniki parafialne i protokoły wizytacyjne, które są często jedynym źródłem informacji o prowadzonych w przeszłości działaniach z zakresu utrzymania, pisane są najczęściej językiem potocznym. Dlatego czasem interpretacje tych zapisów okazują się nietrafione. Na przykład do niedawna uważano, że kościół w Sierotach uległ całkowitemu spaleni i po nim został odbudowany w nowej formie i z nowego materiału. Ostatnie badania dendrochronologiczne wykazały, jednak nieprawdziwość tej tezy [6].

Skąpe informacje o remontach prowadzonych w omawianych w artykule kościołach podano w [4; 5]. Informacje te dotyczą przede wszystkim działań prowadzonych w kościołach po katastrofach, takich np. jak pożary. W wyżej wymienionej literaturze systematycznie zarejestrowane zostały działania konserwatorskie i remontowe przeprowadzone na przełomie XIX i XX w. Informacje o pracach prowadzonych po II wojnie światowej znajdujemy przede wszystkim w kartach ewidencyjnych obiektów, w tzw. białych kartach.

5. O zarządzaniu kościołów PG SAD Śl (część północna)

W literaturze przedmiotu informacja o zarządzaniu, czyli kierowaniu gospodarowaniem kościołami ograniczona jest do informacji, kto i kiedy był zarządcą. Czasem znajdujemy informację o źródłach finansowania procesu eksploatacji. Zwłaszcza w przypadku prac prowadzonych w zabytkach w czasie, gdy uruchomione zostały fundusze europejskie. W przypadku tych funduszy wymóg informowania o źródłach finansowania jest wymogiem formalnym i skutecznie egzekwowanym. Zagadnienie finansowania procesu eksploatacji nie było szczegółowo badane, gdyż dane te są postrzegane przez zarządców jako poufne. Status taki posiadają również wszystkie dokumenty związane z wyposażeniem kościołów w zabezpieczenia przeciwwłamaniowe i przeciwpożarowe.

W roku 2014 z inicjatywy Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny” w Chorzowie, któremu Marszałek województwa śląskiego powierzył pełnienie funkcji operatora SAD, przeprowadzona została wśród zarządców (proboszczów) ankieta. Jej celem była próba zasięgnięcia informacji o potrzebie wsparcia działań zarządców w zakresie udostępnienia kościołów jako zabytków do zwiedzania. Zarządcy w większości przypadków wyrazili opinie o braku potrzeby takiego wsparcia.

6. Podsumowanie

Jak wynika z wywiadów przeprowadzonych przez studentów w ramach projektu [7] zagadnienia dotyczące eksploatacji nie są przez zarządców rozważane jako zespół działań o pewnym potencjale i poziomie sprawności, który można by podwyższyć. Większość zarządców zakłada, że dalsza eksploatacja kościołów, powszechnie, niewłaściwie utożsamiana z użytkowaniem, będzie prowadzona w takiej formie jak obecnie. Zdaniem autorów, rozszerzenie form użytkowania opisanych obiektów pozwoliłoby na sfinansowanie, zarówno badań dotyczących m.in. klimatu wewnętrznego jak i realizacji działań na rzecz jego poprawy. Obecnie badania takie prowadzone są jedynie w kościele w Gliwicach Ostropie.

Próby analiz procesu eksploatacji utrudnia brak kompletnych dokumentacji, zarówno architektoniczno-budowlanych, jak i elementów wystroju i wyposażenia.

Literatura

- [1] Dietrych J.: System i konstrukcja. WNT, Warszawa 1978.
- [2] Kaźmierczak J.: Eksploatacja systemów technicznych dla studentów kierunku Zarządzanie. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2000.
- [3] Legutko S.: Podstawy eksploatacji maszyn i urządzeń. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2004.

- [4] Kloss E., Rode H., Stepf W.: Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleitwitz, w serii: Die Bau- und Kunstdenkmäler Schlesiens, t. 5. Regierungsbezirk Kattowitz, W. G. Korn Verlag, Breslau 1943.
- [5] Dwornik-Gutowska E., Gutowski M., Kutrzebianka K.: Katalog zabytków sztuki w Polsce, tom VI: województwo katowickie, z. 5, powiat gliwicki, Rejduch-Samkowa I. i Samek j. (red.) Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1966.
- [6] Konieczny A.: Sprawozdanie z badań dendrochronologicznych zabytkowych kościołów w województwie śląskim przeprowadzonych w 2008 roku, [w:] Wiadomości konserwatorskie województwa śląskiego. T. 1: Odkrycia. Badania. Konserwacje. Katowice: Śląski WKZ, 2009, s. 95-126 .
- [7] Żaba A. (red.): Projekt Ostropa_2015: Kościół pw. św. Jerzego w Ostropie. Opracowanie studentów specjalności S1_R_CKI_BA, Gliwice: Wydział Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach 2015, (opracowanie niepublikowane).

USAGE OF ANTIQUE CHURCHES IN GLIWICE'S LOOP OF WOODEN ARCHITECTURE ROUTE IN SILESIAN VOIVODESHIP

Summary

The subject of this article is the usage of historic, wooden churches located on a sightseeing course called Gliwice's Loop of Wooden Architecture Route in Silesian Voivodeship (Pętla Gliwicka Szlaku Architektury Drewnianej w województwie śląskim).

The Loop is divided into two smaller ones – the northern and southern one. In northern part are situated objects, which are there since centuries. The northern part is historically situated in toszecko-gliwicki region. The southern part consists of following objects: one relocated, two built in the beginning of 20th century and two originating from 17th and 18th century. One of the last two churches is located in a town of toszecko-gliwicki region, like all the churches of the northern part of the Loop. The aim of this work is to present the results of a research of the usage of mentioned objects, conducted during academic year 2014/2015 by employees and students of Engineering-Architectural Specialization of Civil Engineering Faculty of Silesian University of Technology in Gliwice. The range of this article consists only of chosen parts of the research on the history of the use and a few parts of its planning.

The usage understood as complex process consisting of the use, supply, maintenance and management is one of phases of an architectural object's existence. It is common to think, that an engineer deals only with problems connected with maintenance, so keeping architectural objects in good condition, both in technical and aesthetical way. According to the authors of this article this statement is not true. To understand the complexion of the usage process and most of all needs of future architectural object's user and the ways to satisfy them is the key to proper design of architectural object. This will lead to higher satisfaction of the user, lower costs of supply and maintenance and easier management.

Keywords: building usage, building supplying, building maintenance, wooden church, Silesia

Przesłano do redakcji: 20.12.2017 r.

Przyjęto do druku: 29.12.2017 r.